

TRADICIJŲ SANKIRTOSE: ‘KITO’ TAPATUMAS

RITA REPŠIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Straipsnio objektas – istorinių šaltinių, senųjų raštų, tautosakos tekstų sklaida ‘Kito’, kaip reikšmingos mitinės ideologemos, aspektu.

Darbo tikslas – parodyti ‘Kito’, kaip savito reiškinių, sklaidos galimybes ir apibrėžti įvairovės ribas senojoje lietuvių kultūroje.

Tyrimo metodai – fenomenologinis, istorinis, aprašomasis.

Žodžiai raktai: kultūrinė atmintis, ‘Kito’ identifikacija, tautybė, lytis, raganos, burtininkai, mitinis identitetas.

Dabartis nuolatos vertinama praeities kontekste. Atsigreždami į praeitį, mes ieškome prasių, kuriame naujus identifikavimo parametrus ir plečiame patirčių lauką. Kultūrinės atminties aktyvacija mums aktuali ir sugestyvi kaip metodologinė nuostata. „Kad suprastume prasmę, slypinčią istoriniame šaltinyje, t. y. teisingai iššifruotume jo autoriaus pranešimą, reikia atsiremti ne į idėją, jog visi žmonės visada, visos istorijos eigoje, mąstė, jautė taip pat, kaip jaučiame ir mąstome mes, – priešingai, kur kas produktyvesnė yra hipotezė, kad istoriniame šaltinyje užfiksuota *k i t o k i a* sąmonė, prieš mus – *K i t a s*“¹. Mes kuriame savą interpretacinę erdvę, kalbame apie tuos pačius dalykus, bet iš kitų, t. y. savo pozicijų. Iškeliama nuostata, nekurianti ideologinės priešpriešos, kaip tai galėtų atrodyti iš pirmo žvilgsnio. ‘Kito’ identifikavimas yra aksiologinė priemonė, o ne struktūrinė analogija.

Idėjų istorija suponavo mentaliteto sklaidos paieškas: ‘Kito’ identifikacija tapo svarbiausia praeities reflektavimo nuostata. Taip prekybos istorija virto pirklių ir miestelėnų istorija, agrarinė – valstiečių, ankstyvojo kapitalizmo – bankininkų. Keliamą ‘Kito’ idėja nėra vien konfesinė apibrėžtis, ‘Kitas’ traktuojamas pačiais įvairiausiais lygmenimis: tautybės požiūriu, religine ar socialine skirtimi, lytine priklausomybe. Dabartinis suvokimas konstruojamas dar ikirikščioniškame pasaulyje gyvavusiais modeliais, mitinė mąstysena laikoma bazine nuostata, svarbiausia grindžiamąja steigtimi. „Mitologija nėra, kaip buvo įprasta manyti, vienos kurios tautos surinktų mitų kolekcija, o ideologinė struktūra, galinti pasireikšti bet kokia literatūrine forma“². Forma slepia idėjų ir reikšmių sistemas. Disponuodamas įvairia informacija,

turi prisikasti iki „giliai glūdinčių, beveik neįsisąmonintų faktų, nes jie egzistuoja tik kolektyvinėje sąmonėje“³, kaip mes teigtume, – tradicinėje patirtyje.

Vieni įdomiausių mūsų praeities liudijimų – istoriniai šaltiniai, rašyti svetimšalių, per kuriuos jie pasiekė mus ir išliko iki šiol. Tiesa, ‘Kiti’, stebėdami mus, kartais pamato ir užrašo tai, kas mums yra įprasta ir savaime suprantama, o jiems – nepaprasta ir unikalu.

Vertingos ir netikėtos informacijos pateikiantys XVII–XVIII a. jėzuitų misio-nierių liudijimai adaptuoti mūsų kultūros rėmuose: senieji raštai yra tartum raktai mūsų senajai kultūrai. 1620 m. Jono Argento, Jėzuitų ordino vizitatoriaus, laiške Zigmantui III atsispindi ir senojo lietuvių tikėjimo – žalčio garbinimo kulto apraiškos:

Tie pamokslininkai, kurie aplankė kaimynystėje, netoli nuo miesto esančius kaimus, rado visai nenormalią padėtį ir dėl to labai nelaimingus žmones. Du iš jų, surinkę vaikus ir mokę krikščionių tikėjimo pradmenų, pastebėjo ant vieno vaiko kaklo kabant prastos medžiagos maišelį. Įtardami, kad čia yra koks nors prietaras, jie paklausė berniuką, ką jis ten turįs išsidėjęs. Tas atsakė, jog turįs ten savo dievą; gavęs iš motinos; motinos paliepiamu nešiojās. Mūsiškiai tą skudurą išvertė ir rado dvi nupjautas žalčių galvas. Kai jie jas atėmė, berniukas ėmė rėkti, reikalauti gražinti jo dievą ir – nuostabus bei apgailėtinas dalykas – labai sunkiai susirgo. Mūsiškiai jį ramino ir, davę vaškinį avinėlį, panaudoję šventųjų relikvijas, pagydė ligą, o žalčių galvas atnešė man⁴.

Žalčių garbinimas senojoje lietuvių kultūroje itin svarbus. Bet baltų tikėjimuose su žalčio galvų kaip amuletų nešiojimu beveik nesusiduriama. Tai vienintelis originalus apeiginis momentas, išlikęs tik svetimšalių raštuose. Emocionaliai angažuotos religinio švietimo interpretacijos J. Argento laišku teikia naujesiems laikams būdingo laisvumo ir vitališkumo. Taigi pateikiama dar viena religinė žalčio kulto regimybė kaip informacija apie mus, tarsi ‘Kitus’.

Individas, kaip vertė, „atsiranda tik modernių visuomenių ideologijoje“⁵, iki tol jis buvo eliminuojamas kaip universalios referencijos koordinatė. Kalbant apie emocinius ar etinius dalykus, vertinimai yra subjektyvus reiškinys, bet mums jie duoda gana reikšmingų nuorodų: senasis tikėjimas buvo itin tvirtas, jei net vaikai taip jautriai reaguodavo į kiekvieną įprastų religinių papročių permainą. Ideologinis traktavimas praplečia tradicinį suvokimą – ‘Kitas’ tampa įvairių apibendrinimų ašimi integraliai prikeliant dimensinės patirties momentus, pasak Marcelio Mausso, slypinčius žmogiškosios esaties bendrumė⁶.

Vilniaus jėzuitų akademinės kolegijos pastoracinės veiklos dienoraštyje (*Liber Fructuum spiritualium*), datuojamame 1718–1719 m., randame europietiškus laisvamanybės vaizdinius atitinkantį moteriškos veiklos apibūdinimą:

<...> tarp šventvagyste nusikaltusių buvo ir toji moteris, kuri, dar mažametė būdama, daugelio tūkstančio demonų akivaizdoje su dviem demonais sudarė moterystę, dažnai jiems kaip vyrams atiduodama moterystės prievolę: jie dažnai pasirodydavo bjauria ir keista išvaizda, būtent šuns galva ir vištos kojomis. Bet pagaliau po daugelio metų ir ji atsipeikėjo, nuoširdžiai išsižadėjo demonų, kuriems buvo davusi priesaiką. Tokio bestiališkumo išsigandę, gavo išrišimą daugiau kaip 200 žmonių⁷.

Moters ryšys su demonais išties mažai atsispindi lietuvių istoriografijoje, pasakojimu siekiama parodyti kitokio gyvenimo galimybę – be demonų, įtartinų ryšių ir

šventvagiavimo. Atsisakymų nuo senojo tikėjimo formų būta gana įvairių, tačiau neįprastas lengvumas stebina:

<...> Du burtininkai, kurie gyrėsi žiną ateitį, iš medžių pasidarę burtąženklus, pagal juos spėdavo apie laimingus ir nelaimingus nepastoviojo likimo įvykius, išpėti, kad liautuši apgaudinėti žmones, atšaukė savo klaidas, kuriomis sukvailino daugelį žmonių⁸.

Mitinis identifikavimas – ryškus naratyvinės ideologijos elementas: mitinių galių turėjimą galima sklaidyti įvairiausiomis slinktimis – jų atsiradimas ar turėjimas priklauso ypatingo pažinimo laukui. Etiologinė – kilmės prezumpcija iškyla pačiais įvairiausiais rakursais: mitinis paveldas, tautos ar šeimos tradicija, religinė galimybė ar lyties raiška.

Ypatinga tema lietuvių kultūroje laikytini raganų teismai. Įvairių ir prieštaringų vertinimų susilaukusi tema savitai interpretuojama svetimšalių ir kitatikių raštuose. 1752 m. Žemaičių vyskupijos sinodo, vadovaujamo vyskupo Antano Tiškevičiaus, nutarime apie raganų teismą rašoma:

Su dideliu širdies skausmu labai dažnai girdime, kad susirinkę keli teisėtu būdu nepaskirti teisėjai, remdamiesi kokios nors senės svaičiojimais, paprasto kaimiečio įtarinėjimais, tuščiais spėliojimais, pranešimais bei skundais, teisia šiaip jau nepriekaištingo gyvenimo vyrus ir moteris kaip burtininkus ir raganas, prieš tai gavę tik tuščią ir neteisėtą kokio nors skundiko priesaiką ar neleistinu būdu atlikę tyrimą vandeniui; jie elgiasi su tais asmenimis niekur nepraktikuojamais ir įstatymų nenumatytais būdais: kiša surištus į statines, paskui atiduoda į nagus budelio, kuris kankina juos tris dienas, kas dieną po tris kartus: degina ugnimi, neleidamas po kiekvieno kankinimo atsigaivelioti, vėl kiša į tas pačias statines, surišęs už nugaros rankas ir užrišęs akis. Pagaliau nelaiminguosius, po tiekos kankinimų visiškai netekusius jėgų, arba išplaka ir išvaro iš gyvenamosios vietos, jeigu jie pripažįstami nekaltais, arba žiauriai sudegina; be to, daugeliui žmonių užtraukiama negarbė, apšaukiant juos raganavimu įtartųjų bendrininkais. Dėl to susikaupia ne tik gyvųjų neapykanta, bet ir mirusiųjų nekaltųjų kraujas šaukiasi iš žemės keršto⁹.

Toliau siūloma atsiųsti patyrusius ir nusimanančius teologus, kurie iširtų skunde pateikiamus įrodymus ir esant reikalui perduotų bylą autoritetingiausių teisėjų kurijai.

Raganų teismai yra ypatinga ideologinė 'Kitų', t. y. kitaip besielgiančių, kitokių žinių turinčių ar kitaip gyvenančių, kitokių tradicijų besilaikančių, poveikio forma. Net kitokios religinės orientacijos (turime omenyje kitoniškumą, oponuojanti senajam pagoniškajam tikėjimui) besilaikantieji esą labai pasipiktinę žiaurumu ir neteisybe, kuri buvo raganų teismų pagrindas. Išlikę nemažai liudijimų, kad „kaltinamos raganavimu moters niekad neklausdavo, ar ji esanti ragana; klausdavo, su kuo kerėjusi ir kiek kartų skridusi į velnių puotą, ką ten mačiusi. Atsakymas – nesu ragana, nežinau, nemačiau – būtų buvęs beprasmiškas. Jeigu kaltinamasis ir kankinamas neprisipažindavo esąs kaltas, jis buvo laikomas neturinčiu „geros valios“, o jo kaltę įrodydavo skundėjo ir liudytojų priesaikos, duodamos kunigui“¹⁰.

Nuo seno kuriami savi lyties identifikavimo kodai. Moteris buvo nuolat siejama su magijos ir burtų pasauliu. Nuo Martyno Mažvydo raštų moteris viešai buvo tapatinama su tamsiomis, gaivalingomis, nepaprastomis gamtos jėgomis, burtais ir magija. „Pagonybė identifikuojama su moteriška religija. Krikščionybė –

viena vyriškai suvokta Dievo veiklos sfera¹¹. Buvo išgalėjusi nuostata, kad ne viena moteris yra pasidavusi velniui ar sudariusi su juo sąjungą, pažadėjusi velniui savo sielą ir iš jo gavusi ypatingų gebėjimų daryti burtus, kuriais ji padėdavusi ar pakenkdavusi¹². Sandėris su velniu, kaip raganystės pagrindas, sankcionavo inkvizicijos susidorojimus visoje Europoje¹³. Lietuviškoje frazeologijoje taip pat gausu moters ir velnio ryšio liudijimų: *Kur velnias nepajėgia, ten siunčia bobą; Boba perša – velnias šliūbą duoda; Boba ir velnių apgauna* LTt V 90, 91, 90.

Europos istorijoje moteris, turėjusi kontaktų su velniu, turi dvi pasirinkimo galimybes – virsti ragana (vienoje lietuvių sakmėje ji, gudriai pasielgusi, sužino iš velnio visas raganystės paslaptis; sandėrio su velniu padarinys – svarbi virsmo intencija – bobos, likusios su velnio galva, esančios labai pasiutusios, LTR 290/52/) arba šventąja, gyvenančia dieviškosios bendrystės viltimi.

Raganystės sferos priskyrimas moterims lėmė ir ypatingą jos padėtį. Dar XIII a. Europoje magiją praktikuojanti moteris buvo vadinama ragana, o panašia veikla užsiimančiam vyrui suteikiamas mokslininko ar alchemiko statusas¹⁴.

Iš elgesio su moterimis brėžtina ir ideologinio agresyvumo kreivė Lietuvoje – iš sudegintų už raganavimus žmonių jos sudaro 75 procentus¹⁵. Tradicinės bendruomenės nuostatose raganaujanti moteris eliminuojama iš įprasto gyvenimo kaip 'Kita' ir pasmerkama. Kitoniškumas ne visada būdavo tikroji raganų teismų priežastis. „Aukų tarpe buvo ne tik paprasti žmonės, senos ir bjaurios raganos, bet ir jaunos žymiausios ano meto gražuolės, aukšti pasaulinio ir dvasinio luomo asmenys“¹⁶.

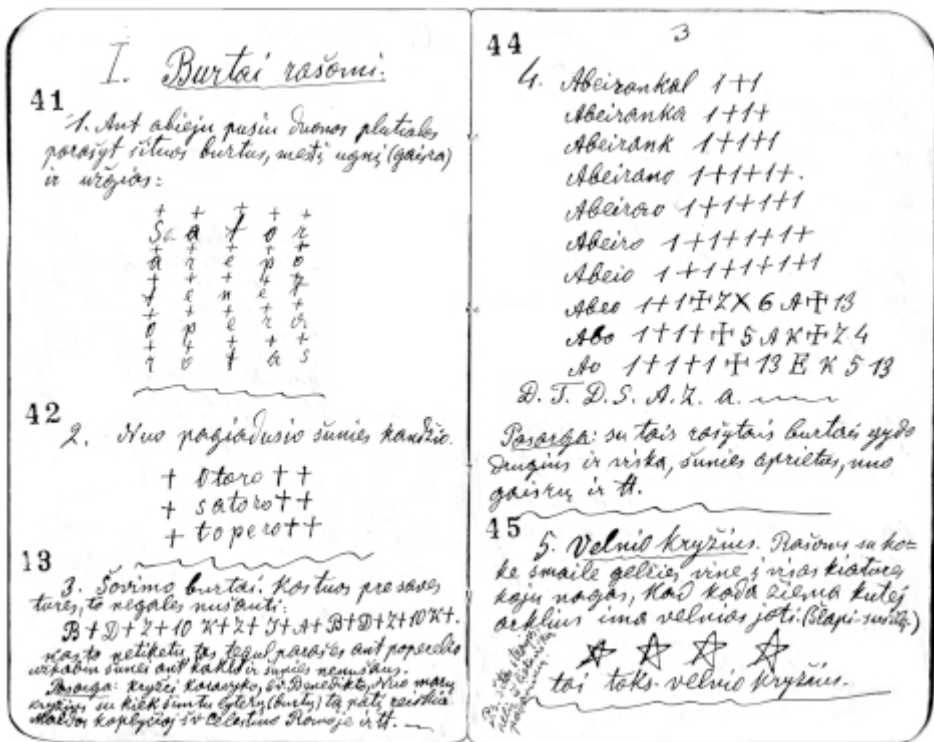
Mitinis identitetas – tarsi principinis ideologijos elementas. Dauguma vyrų ir moterų, turinčių nepaprastų savybių ar galių, negalėdavo apie tai kalbėti, viešai jomis naudotis ir taip demonstruoti savo gebėjimus.

Gebėjimą matyti vėles dvasiaregiai laikydavę didžiausia nelaime. Jie retai eidavę į laidotuves, ypač į kapines, o atėję nelikdavę šermenims, nes tada prie stalo sėdinčios vėlės dažančios pirštus į dubenis; netikėtai sutikę laidotuvių procesiją, jie sukdamę didelius ratus, neva duodami vėlėms kelią. „Be to, žmonėms, tyčiomis pasidarantiems dvasiaregiais, dvasios keršijančios. Todėl jis turįs joms duoti kelią, jas nešioti ir kt.“¹⁷ Apie savo regėjimus dvasiaregiams uždrausta pasakoti. Jie gali nusakyti ir ateitį:

Krukis iš Kalėnų (Lauksargų par., Tilž[ės] pav.) niekur ant šermenų neidavo palydėt, sakydams, jam visai ruimo nebesą del susirinkusių apie lavoną vėlių. Stašuliui pasimirus ir jau duobakasams ant kapinų einant, jis, iš karcėmos apsišliurbęs pareidams, juos sutikęs, galvą pakėlęs pamatė Stašulio vėlę pilkuos rūbuos tarp dviejų juodų vyrų pirm duobkasų kapinun link einant. Jis parėjęs ir pačiai tai pranešė. Lavons tapęs pilkuos rūbuos palaidotas¹⁸.

Demonstruoti ypatingas galias – tai tartum nepaisyti įprastų, kasdieniško sankcionuojamų normų. Dvasių regėjimai teikia žmogui papildomą, dviejų pasaulių – žmonių ir dvasių – raiškas aprėpiančią galimybę. Ši galia irgi turi lytinį apibrėžtumą:

Kožnas žmogus vėles matyt negal. Jos pasirodo tankiaus moterims neng vyrams. Toks vėlių regėjims gal būti prigimtas arba vėl per ligą, žiūrėjimą per skylę „krikšte“, per tarpausį kaukiančio šunies ir tt. apturėtas („praregėjims“). Žmogus, vėles matęs, yr dvasregis¹⁹.

Latviškos knygutės rankraščio, perrašyto Mato Slančiausko rinkinyje, fragmentas (LMD I 1063/41–45/)

Nepaprasti žmonės savo kitiškiumą slėpdavo, nes būti kitokiam buvo pavojinga: tradicinė bendruomenė tokius žmones siekdavo eliminuoti, tartum iškelti už kaimo ribų.

Nepaprastumas ryškus opozicijoje savas vs svetimas, lietuvis vs vokiečiai, latvis, gudas, maskolius. Atskirą grupę žmonių, besinaudojančių nepaprastomis galiosmis, sudaro juodaknygiai – asmenys, skaitantys juodas knygas su baltomis raidėmis. Kaip tik tokia veikla užsiimančių žmonių tautybė yra svarbi nepaprastumo nuoroda:

Suvalkuose prieš karą evangelikų vargonyko dukterė turėjo tokias knygas ir, sėdėdama ant lango, skaitė tas knygas. Ir kūrė perskaitė, kad pajuodo visa, o namiškiai pamišo, bet nebuvo kam atskaityt atgal, kad atburtų. Tai tie vokiečiai vis vien visų galėjo (LTR 4574/389/).

Žemaitijoje nepaprastos funkcijos buvo patikimos latviams, jie turintys ypatingas knygas:

Ir latviai sako, kad kitą kartą buvusios tokios knygos, kur juods poperės, o balti raštai. Kiti (latviai) sako, kad pas juos kitą kartą buvusios biblijos senovės. Daug didesnes, t. y. visas (čielos), ten buvę visokios gudrybės, kur galėdavę visa ką padaryti: velnius atšaukti, numirėlius prikelti ir t. t. (LMD I 1063/40/).

Kitoniška, nepaprasta veikla būdavo patikima būtent kitataučiams. Antai Ignalinos rajono sentikiams rožę užkalbėdavę tik lietuviai. O reformatai, kaip teigia

katalikai, tiki, kad katalikai galintys užpirkti „juodąsias mišias“, t. y. paprašyti, kad kam nors atsitiktų bloga. Lietuviai turtą nešančius aitvarus pirkdavę Latvijoje ar Karaliaučiuje, iki šių dienų tikima, kad geriausios būrėjos gyvenančios Gudijoje.

Dar XX a. pradžioje garsusis suomių tautosakininkas Viljo Mansikka rašė, kad Lietuvoje užkalbėtojai iš kitų kaimynų išsiskirdavę „vidiniu išprusimu, minties aštrumu, stipria valia, energija, sąmoju arba fiziologinėmis savybėmis“²⁰. Žymus lietuvių tautosakos rinkėjas Balys Buračas lietuvių burtų ir prietarų rinkinio (LTR 455b, 1939 m.) įžangos žodyje apie burtininkus pabrėžė burtininkavimų kasdieniškumą:

Šie burtai ir prietarai užrašyti iš paprastų kaimo žmonių – ne iš tikrųjų burtininkų ir raganų. Dabar jau ir neaptinkama kaimo raganų ar raganų, kaip kad seniau. Kai kur dar pasitaiko viso kaimo žmonių aptartieji „blogas akis“ turintieji asmens, kokia senelė ar senukas. Pavyzdžiui, Šiaulėnų vlsč., Repšių km. senutė Belskienė prieš kelis metus buvo laikoma „čeraunike“. Sako, jei kieno gyvulį, java, daržovę, medį, vaiką ar ką kitą ji pamačiusi pasidžiaugiant, tai tas daiktas imąs nykti, džiūti, palieka niekam tikęs ir nunyksta. Taipogi ji galėjusi bites iš kaimyno sodo pavilioti sau, nors už kelių varstų gyvenančio.

Kita garsi Švenčionių krašto užkalbėtoja Zimbrickienė jau iš anksto žinanti ateisiant pas ją žmogų, nes jai imanti peršėti oda (LTR 833/444/). Apie kitataučius buvo rašoma, kad „atėjūnai iš kito krašto moka vilioti mergas per apdavimą, tai yra duodami apnuodytą valgomą daiktą tai asabai, kurią nori pasivilioti. Taip ir moteriška vyriškiui galinti padaryti“ (CABR f. 12–464).

Viena vertus, tradicinė bendruomenė gana griežtai vertindavo tuos, kurie turėdavo ypatingų galių, nuo jų atsiribodavo. Dar XX a. pradžioje žinomas archeologas Wandalinas Szukiewiczzius rašė, kad neapykantą raganavimui stabdė tik oficialių teismų baimė: jei žmonės nebūtų bijoję teismų, patys su įtariamaisiais būtų susidoroję²¹. XX a. Lietuvoje reiškiamas negatyvus požiūris į nepaprastų galių turinčius žmones:

Su žavėtojais vengiama turėti bet kokių santykių, į juos nevaikščiojama, jų nelankoma, nieko pas juos nevalgoma, negeriama, nieko iš jų nesiskolijama ir jiems neskolijama arba to neišsvengus, paskolytojo daikto nebeimama, būtinuoju reikalu užėjus, kuo trumpiausiai ten paliekama; žavėtojui pačiam užėjus, šaltai priimama, jam nesišypsoma, sėstis jo neprašoma, prasilenkiant visados špyga kišenėje jam laikoma, jam į akis nežiūrima, praėjus nusingaunama. Visa tai tam tikslui, kad žavėtojo galybėn nepatektumei. Apie giminiavimąsi su kalbamaisiais negali būti nė kalbos...²²

Kita vertus, įprastame gyvenime žmogus neišvengdavo sąlyčio su anapusiniu pasauliu. Apeiginė magija buvo praktikuojama per kalendorines šventes. Žmogus norėjo žinoti, kas jo laukia ateityje, tačiau buvo apibrėžiamos ribos, kurių nepatarinama peržengti bendraujant tiek su mirusiaisiais, tiek su gyvaisiais.

Pasaulis atsiskleidžia mūsų akims toks, kaip mes jį suprantame ir vertiname. ‘Kiti’ yra taip pat mūsų pasaulio dalis, tik tradicija vertinant kitoniškumą yra nevie-nalytė. ‘Kiti’, stebėdami mus, paliko neįtikėtinų ir įdomių mentalumo liudijimų. Mes, vertindami ‘Kitus’, taip pat išreiškiame save. Teisus ir Vytautas Kavolis klaus-damas: „Kokia tos burtininkės stiprybės paslaptis?“²³ Vėliau atsakydamas: „Ji, žinoma, atstovauja tradicijai, bet ji taip pat atstovauja tam, ką patys žmonės nori daryti

laisva valia. Niekas jų neverčia atlikti prievolę. Priešingai, autoritetingieji balsai šaukia, kad jie to nedarytų, tačiau žmonės laisvai pasirenka ten eiti. Šiuo atveju moters stiprybės šaltinis yra tai, kad ji jungia ir laisvę, ir tradiciją²⁴.

* * *

Kitoniškumo spektras itin įvairus. Atvykęs iš kitur ar besielgiantis kitaip, žinantis daugiau nei kiti ar pastebintis ką nors neįprasta visada susilaukia skirtingų vertinimų. Kitoniškumo sklaida – galimybė parodyti dar vieną mūsų senosios kultūros pusę, tai būdas aptarti ir atskleisti žinomus dalykus kitame kontekste.

Stebėdami mūsų gyvenimą, religines misijas atliekantys kitataučiai tapo senosios kultūros saugotojais. Kartu jie užfiksavo ir lietuvių požiūrį į 'Kitus', gyvenančius tarp jų, bet besielgiančius pagal kitokio – chtoniškojo pasaulio kanonus, t. y. raganujančius, draugaujančius su velniais, buriančius ar lemiančius ateitį. Kitoniškumas ne visuomet būdavo tikras, kartais tai būdavo tik patogi priemonė pasiekti asmeninių tikslų. Raganų teismai – tartum ideologinė kitoniškumo manifestacija. Nepaprastų galių turintys žmonės savo žinojimą slėpdavo, tačiau kitataučiams suteikiamos savitos galios projektuoja tradicinę patirtį į universalių reikšmių lauką.

Tradicijos, kaip ir ideologijos, keičiasi. Būti kitokiam tampa madinga. Bet mitinė suvoktis, kad 'Kitas' ar kitaip besielgiantis yra pavojingas, turi išlikti, kaip ir mūsų tradicijomis grindžiama refleksija.

¹ Aaron Я. Гуревич. Послеcловие. – *Жак ле Гоффе*. Цивилизация средневекового Запада. Москва, 1992, p. 354.

² Algirdas Julius Greimas. Tautinės atminties beiškant: Apie dievus ir žmones. Vilnius–Chicago, 1990, p. 10.

³ Louis Dumont. Esė apie individualizmą: Modernioji ideologija antropologiniu požiūriu. Vilnius, 2002, p. 197.

⁴ 1620 m. Jono Argento, Jėzuitų ordino vizitatoriaus, laiškas Zigmantui III. – *Jurgis Lebedys*. Lietuvių kalba XVII–XVIII a. viešajame gyvenime. Vilnius, 1976, p. 199.

⁵ L. Dumont. Min. veik., p. 224.

⁶ Ten pat, p. 213.

⁷ 1711–1773 m. Vilniaus Jėzuitų Akademinės Kolegijos pastoracinės veiklos dienoraštis. – *J. Lebedys*. Lietuvių kalba XVII–XVIII a. viešajame gyvenime, p. 210.

⁸ Jėzuitų ordino kronika. Kražių kolegija. – *J. Lebedys*. Lietuvių kalba XVII–XVIII a. viešajame gyvenime, p. 208.

⁹ 1752 m. Iš Žemaičių vyskupijos sinodo, vadovaujamo vyskupo Antano Tiškevičiaus, nutarimų. – *J. Lebedys*. Lietuvių kalba XVII–XVIII a. viešajame gyvenime, p. 202.

¹⁰ Juozas Jurginis. Raganų teismai. – Raganų teismai Lietuvoje. Parengė K. Jablonskis ir R. Jassas. Vilnius, 1987, p. 15 (Lietuvos teisės paminklai, t. II).

¹¹ *Vytautas Kavolis*. Moterys ir vyrai lietuvių kultūroje. Vilnius, 1992, p. 36.

¹² Jonas Balys. Ragana. – *J. Balys*. Raštai, t. II. Parengė R. Repšienė. Vilnius, 2000, p. 197.

¹³ The Encyclopedia of Witchcraft and Demonology by Rossell H. Robbins. New York, 1966, p. 369.

¹⁴ Aaron Я. Гуревич. Культура и общество средневековой Европы глазами современников (Exempla XIII) века. Москва, 1989, p. 264.

¹⁵ *Vytautas Kavolis*. Epochų signatūros. Chicago, 1991, p. 44.

¹⁶ *Jonas Balys*. Raganų teismai. – *J. Balys*. Raštai, t. II, p. 200.

¹⁷ *Jonas Balys*. Burtininkas. – Ten pat, p. 103.

¹⁸ Iš gyvenimo vėlių bei velnių. Surinko Jonas Basanavičius. Parengė Kostas Aleksynas, pabaigos žodį ir paaiškinimus parašė Leonardas Sauka. Vilnius, 1998, p. 186.

¹⁹ Ten pat, p. 168.

²⁰ Litauische Zaubersprüche. Von V. J. Mansikka. – Folklore Fellows Communications. Helsinki, 1929, No. 87, p. 24. Cit. iš: *Norbertas Vėlius*. Mitinės lietuvių sakmių būtybės: Laimės. Laumės. Aitvarai. Kaukai. Raganos. Burtininkai. Vilktakiai. Vilnius, 1977, p. 263.

²¹ *Wandalin Szukiewicz*. Niektóre wierzenia, przesady i zabovony lidu naszego, legiendy i podania. – *Kwartalnik Litewski*, 1910, II, p. 88. Cit. iš: *N. Vėlius*. Mitinės lietuvių sakmių būtybės..., p. 254.

²² *Juozas Tumas*. Kalbamięji žmonės. – Švietimo darbas, 1921, Nr. 3–4, p. 117–118. Cit. iš: *N. Vėlius*. Mitinės lietuvių sakmių būtybės..., p. 254.

²³ *V. Kavolis*. Moterys ir vyrai lietuvių kultūroje, p. 37.

²⁴ Ten pat.

Gauta 2004 12 24